

“לגיון המורים” של כ״ח

מאת
הגר הלל

אהרון רודריג, חינך, חברה והיסטוריה — “כל ישראל חברים” ויהודי אגן הים התיכון 1929–1960, מכון בן-צבי, ירושלים תשנ״א, 271 עמ׳.

בשנת 1985, ביום עיון שהוקדש לנושא “האליאנס בקהילות אגן הים התיכון”, יצאה מעל דוכן המרצים קריאה למקד את העיון המחקרי בסגל המורים של כ״ח. אותה שעה כבר ישב דוקטורנט צעיר בשם אהרון רודריג, רכון על תיקי הארכיון המרכזי של כ״ח, כדי למלא את אותו חלל מחקרי. עבודתו המאומצת הניבה דוקטורט¹ ומחקרים רבים. אלה סללו את הדרך לספר שלפנינו, הסוקר את פעילותם של מורי כ״ח, ושלא כעבודותיו הקודמות של רודריג, הוא מיועד גם לקהל הרחב. הספר יצא לאור בצרפתית, עובד מחדש בעבור הקורא העברי, וזכה לתרגומה הקולח של צביה זמירי. מכון בן-צבי הוציאו לאור, ובכך העשיר את ספרותיהם של חוקרים, של מורים ושל סטודנטים ישראלים שהנושא קרוב ללבם. בספר משוכצות טבלאות סטטיסטיות ותמונות, המהוות תיעוד היסטורי חיוני בחקר התקופה המודרנית. הוא כולל רשימה ביבליוגרפית ממצה ואינדקס של אישים ונושאים, לרווחת הקורא ולנוחותו. רשימת פרטים ביוגרפיים של המכותבים היתה מוסיפה לספר נופך נוסף, ואולי ניתן למלא חסר זה במהדורה הבאה.

* * *

הכותרת בגירסא העברית של הספר מגבילה את הדיון לזמן ולמקום, כמקובל בדיסציפלינה ההיסטורית. אך דווקא תיחום גאוגרפי-כרונולוגי זה מעורר תמיהות. אכן, רבים נוטים

1 A. Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews — the Alliance Israelite Universelle in Turkey 1860–1914*, Ph.D. diss., Harvard University 1985. העבודה ראתה אור לאחרונה כספר: A. Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews — The Alliance Israelite and the Politics of Jewish Schooling in Turkey 1860–1925*, Indianapolis 1990

לראות בקהילות היהודיות באגן הים התיכון תפוצה בעלת אפיונים משותפים, המייחדים אותה משאר קהילות ישראל ומאפשרים לדון בה כמקשה אחת. לאחת התכונות המשותפות של הקהילות האלו יש אמנם נגיעה מיוחדת למוקד דיונו של הספר: מיקומו של ציר ההתמודדות — לעתים פורה לעתים הרסנית — בין אירופה לאסיה-אפריקה, בין נצרות לאסלם, בין מערב למזרח. אך מבחר הקהילות הנידונות בספר עצמו אינו מתאים לדעתי להגדרה הגאוגרפית המופיעה בכותרתו. קהילות בארצות כגון עירק ופרס ובאזורים של הרי האטלס במרוקו, קשה מאוד להגדירן קהילות אגן הים התיכון. ובאשר להיבט הכרונולוגי: השנים 1880–1914 הן לדעת רודריג תקופת תור הזהב של ארגון כ"ח (עמ' 32), ואילו שנת 1939, או פרץ מלחמת העולם השנייה, פותחת דף חדש בתולדותיו. מהי אפוא משמעותה של שנת 1929, שבה חזר לסיים את ספרו (הכולל, אגב, מכתבים גם משנת 1936)? הכותרת הצרפתית של הספר, מחינוך לאמנציפציה, מורי כ"ח ויהודי המזרח 1860–1939,² משקפת את תוכן הספר בצורה מהימנה יותר. ומן הבחינה הזאת — כל המשנה גורע.

שני מרכיבים עיקריים לספר:

1. תיעוד היסטורי — הכולל התכתבויות בין המורים המקומיים למרכז כ"ח בפריז.
2. סקירות קצרות לפני כל קובץ מכתבים, המספקות את הרקע להבנת התעודות.

החלק הראשון של הספר מיוחד לבחינת דיוקנו החברתי-תרבותי של סגל ההוראה של כ"ח ואופן הכשרתו; החלק השלישי בוחן את מיקומו בנוף הפוליטי של הציבור היהודי; והחלק המרכזי של הספר מוקדש לתכני ההוראה של ארגון כ"ח ולמגמותיו, ובתוך כך הוא כולל מגוון רחב של נושאים: משחרור האשה ועד למלחמת שפות. הסקירות המלוות את התיעוד כתובות בלשון שווה לכל נפש. הסגנון הבהיר והקולח אינו מעיב על רמתו של הניתוח ההיסטורי, והקורא ימצא את עצמו נשכר מהערותיו והארותיו של החוקר.

הסקירה הפותחת כוללת הסברים מעניינים בדבר מהות פעילותו של ארגון כ"ח ונסיבות היווצרותו. לציון מיוחד ראוי הדיון בדבר ההבדל שבין פילנטרופיה מסורתית לפילנטרופיה מודרנית (עמ' 14–16). החלק הזה עובד והורחב בעבור הקורא העברי, ובצדק, שכן יש בו עניין לא רק לעוסקים בתולדות יהודי ארצות האסלם אלא לכל מי שעוסקים בהיסטוריה יהודית בכלל.

לטענת רודריג, יהודי המערב ביקשו "לא רק להגיש עזרה כאשר נקראו לכך, אלא גם לשנות, לעצב מחדש, לערוך 'רגנרציה' של הקהילות המזרחיות". (עמ' 16). כלומר, הדור השני והשלישי למהפכה הצרפתית, שהעניקה ליהודי צרפת "אמנציפציה על תנאי", יוצר עתה דפוס חדש של עזרה הדדית, מעין "פילנטרופיה על תנאי". החברה הצרפתית התנתה את מתן שוויון הזכויות בעיצוב מחדש של המבנה החברתי, הכלכלי והארגוני של החברה

A. Rodrigue, *de l'Instruction a l'Emancipation — Les Enseignants de l'alliance Israelite Universelle et les Juifs d'Orient, 1860–1939*, Paris 1989 2

היהודית ובתיקון מידותיו של הפרט היהודי, והפילנתרופיה היהודית המודרנית התנתה את הסיוע הפוליטי והכלכלי לקהילות המזרח בדרישות דומות.

* * *

הקורא עשוי למצוא עניין בספר בעיקר בשל מבחר המקורות המובאים בו. אין כמו מכתבים אישיים של אנשים מן השורה, “אנשי השדה”, כדי לבטא נכוחה את רוח התקופה. אפיזודות אישיות ואירועים קטנים מחיי היומיום, המתרחשים במסדרונות בית-הספר ובשכונה, מבהירים, לעתים, את התלבטויות הדור טוב יותר מדיונים של קובעי מדיניות או מניחות מעמיק של כתביהם של הוגי הדור. ניקח לדוגמה את התנועה הציונית, שהשפעתה המתגברת הדירה שינה מעיניהם של מורים רבים בכ”ח. חוקרים רבים מתלבטים בשאלה כיצד למדוד את מידת השפעתה של התנועה הציונית בקרב הציבורי היהודי: על-פי מספר השקלים? על-פי מספר הארגונים? על-פי מידת התמיכה שזכתה מצד מכובדים ואנשי רוח? והנה מכניס אותנו רודריג לכיתה אחת באחד מבתי-הספר של כ”ח בעיר טוניס, ואין כדברים הנשמעים שם כדי ללמד על אווירה והלכי רוח:

מספר אחד המורים, במידה מסוימת של בהלה: ביקשתי מהם לכתוב ... על הנושא הבא, הלקוח אגב מן התכנית: “אילו רגשות [נ]אילו חלומות מעוררת בכם המלה: ‘לנסוע!’...” אחדים דיברו על ארץ-ישראל ודנו באידיאל של כל יהודי באשר הוא: לנסוע יום אחד לארץ הקודש. עד כאן הכל לגיטימי וטבעי. אך הם לא הסתפקו בכך. האם לא העתקתי לעצמי מאחד החיבורים את המשפטים הבאים: “לשם מה לעמול למען הארץ כפויית הטובה הזו? לשם מה לבזבז את כוחותי כאן, שעה שארצי מחכה לי? אינני רוצה לחיות בגלות ולהקדיש את חיי לזרים ...? ! (מ' כהן מתונים, 5 במרס 1938, עמ' 230).

אפיזודה קטנה וחסרת השפעה היסטורית? אכן. אך בלי עצים גם לא ניתן לראות את היער. צמיחתו של כל מחקר היסטורי היא תהליך ארוך של בחינת אותן אפיזודות חולפות, של איסוף פרטים ושיבוצם בתוך הפסיפס החברתי של התקופה והקשרה. תהליך חדירתו של כ”ח לרחוב היהודי היה כרוך במאבק בין הכוחות המסורתיים לאליטות החדשות. למאבק הזה — שהתרחש בעידן של עימות בין מזרח למערב, בין מסורת למודרנה — פנים רכות: פוליטיות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות; והוא לחלל לכל מערכות המרקם הקהילתי. הפעילות החינוכית של כ”ח לוותה אפוא בשינויים מערכתיים ומוסדיים בקהילה. רודריג בוחר להעמיד את ההיבטים האלה ברקע ספורי, ולהפנות את הזרקור להיבט הבין-אישי. הספר שלפנינו עוסק בעיקר בפן אחד של סוגיית כ”ח: במורים המקומיים — רובם יוצאי הבלקן, מקצתם יוצאי צפון אפריקה והמזרח התיכון, שקיבלו הכשרה בפרזי ושבנו ללמד בקהילות השונות בארצות האסלם (עמ' 63 טבלה 3). ההתמקדות במורי כ”ח מאפשרת לו להתפרס מבחינה גאוגרפית לכל קהילות המזרח התיכון, הבלקן וצפון אפריקה.

זהו ייחודו של הספר לעומת המחקרים שנעשו על כ"ח עד כה והתמקדו באזור אחד. המחקר שלפנינו מהווה אפוא נדבך חשוב לקראת המשימה הבאה שתעמוד לפני ההיסטוריונים של יהודי ארצות האסלם בשנים הקרובות: כתיבה היסטורית מ"מבט על", שתפרוס יריעה כוללת ורחבה.³

אך בייחודו טמונה גם חולשתו. אי־אפשר לראות את כל הקהילות המוזכרות בספר כעשויות מקשה אחת: מידת השפעתו והצלחתו של כ"ח שונה בכל קהילה וקהילה. שוני זה קשור במציאות הפוליטית והכלכלית שהיו שרויים בה היהודים בארצות ובאזורים השונים, במבנה קהילתם, ברפוסיה החברתיים ובנכסיה התרבותיים. מקומו של כ"ח במערכת החינוך של קהילת מרוקו, למשל, שונה ממקומו בקהילות עירק או מצרים.⁴ מן הראוי היה להדגיש היבט זה, להדגיש ולנסות לנתח את סיבותיו.

חידושי מצייני את "תפקידה המכריעה של כ"ח בהיסטוריה המודרנית של יהדות המזרח התיכון וצפון אפריקה" (עמ' 9) ורואה ב"מפעל שהתבצע בידי סגל בתי־הספר של כ"ח ... אחד מן המניעים הראשיים לתמורות ולהתמערבות שעברו ... על הקהילות היהודיות בארצות האסלם". (עמ' 251, ההדגשות שלי, ה"ה). לא כל החוקרים שותפים להערכה חד־משמעית זו. צבי זוהר, למשל, מעלה ספקות בנוגע לשאלה אם יש לייחס לאליאנס השפעה "ממשית על המציאות של קהילות ישראל בארצות האסלם". לדעתו:

התמורות אשר פקדו את קהילות ישראל בארצות האסלם ממצצת המאה ה־19 ועד מחצית המאה ה־20 נבעו בראש ובראשונה מתהליכים מקיפים ועמוקים ביחסים הבינלאומיים, ככלכלה העולמית, במדע ובטכנולוגיה. האליאנס סייע בלי ספק להרבה יהודים להתמודד בצורה טובה יותר עם התמורות אלו — אך אין גם מקום לספק כי בעיקרן היו קהילות ישראל שבארצות האסלם עוברות את אותן התמורות כמעט, גם מבלעדי כל התערבות או השפעה של מוסדות החינוך של כ"ח (ההדגשות שלי, ה"ה).⁵

3 ראה למשל: M. Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish Communities of Morocco, 1862–1962*, Albany, New York, 1983; J.G. Roland, *The Alliance Israélite Universelle and French Policy in North Africa, 1860–1918*, Ph.D. Diss., Columbia University, 1987. ספריהם של לוזן ושוראקי טוקרים אמנם את פעילותו של כ"ח בכל קהילות ישראל, אך יש להתייחס אליהם כאל עדות היסטורית של פעילי כ"ח, ולא כאל מחקר היסטורי על־פי אמות המידה המקובלות. ראה: N. Leven, *Cinquante Ans d'Histoire, l'Alliance Israélite Universelle (1860–1910)*, 2 vol., Paris 1910–1911; A. Chouraqui, *L'Alliance Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine Cent Ans d'Histoire, I, (1860–1960)* Paris 1965

4 בנושא הזה ראה הערתו של צבי זוהר במאמרו: השפעתה של כ"ח על קהילות ישראל בארצות האיסלאם ומאפייניה כתנועת מיסיון, בתוך: ש' שורצפוקס (עורך), האליאנס בקהילות אגן הים התיכון בסוף המאה הי"ט והשפעתו על המצב החברתי והתרבותי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 31–35 [להלן: זוהר], כן ראה: צ' יהודה, להערכת מפעלה החינוכי של חברת כ"ח בעיראק עד מלחמת העולם הראשונה, שם, עמ' 36–40.

5 זוהר, עמ' 33–34.

אולי אין זה מקרה שהדברים האלה נאמרו בידי היסטוריון שהתמקד בחקר קהילות המזרח התיכון דווקא. דפוסי ההתמודדות שלהן עם ההתמערכות והמודרניזציה שונים מדפוסים שניתן למצוא בצפון אפריקה הצרפתית או בבלקן. כאן אנחנו שבים לעיקר ביקורתנו על הספר: למרות הקווים המשותפים בין הקהילות בארצות האסלם לא ניתן לראותם מקשה אחת. אנשי כ”ח – שניסו בתחילה ליישם אידיאולוגיה ושיטות הוראה אחידות בכל קהילות המזרח – למדו, בדרך של ניסיון וטעייה (trial and error), כי הדבר אינו אפשרי. הפרספקטיבה ההיסטורית מאפשרת להיסטוריון להישמר מפני הטעויות שהכשילו את מושא מחקרו.

* * *

המחקרים שנעשו עד כה אודות פעילותו של כ”ח והשפעתו הם קצה הקרחון של סוגיה מורכבת. “ושאינו יודע לשאול”, כך היו פני המחקר עד לפני שנים מעטות. מחקרים חלוציים, כגון אלה של רודריג, לא זו בלבד שהם מעשירים את הידע שלנו, אלא הם בעיקר מציגים שאלות חדשות וסוללים נתיבים נוספים של מחקר. רודריג אינו נגרר, ובצדק, אחרי שאלות החורגות מתחום מחקרו. אך פרטים רבים בספרו יכולים לסייע לבחינה יסודית של שאלות מטרידות. מן הבחינה הזאת מספק הספר חומר למחשבה בנושאים היסטוריים ואקטואליים כאחד. אחד מהם קשור לדעה הרווחת בחברה הישראלית, כי מקור השבר במסורת הדתית, התרבותית והחברתית של יהודי המזרח טמון בעלייתם לארץ. בעקבות המחקר הזה יש לתת את הדעת שמה יש לחפש את שורשי המשבר מאה שנה קודם לכן, ולא רק בארץ-ישראל אלא גם בתפוצה. שהרי אז נחשפה יהדות המזרח המסורתית למערב, למודרניזציה ולאמפריאליזם האירופי, אם בצורה ישירה ואם על-ידי הפילנטרופיה היהודית ונציגיה. יהודי המזרח, שנהגו מדובשה של הפילנטרופיה הזאת, נאלצו לסבול גם מעוקצה. רודריג מיטיב להמחיש זאת בספרו:

כל תכנית ה”רגנרציה” התבססה על ביקורת קשה לעתים על החברה המסורתית ועל התרבות העממית היהודית. ההתקפות על האמונות התפלות של היהודים המקומיים והקנאות החשוכה של הרבנים היה נושא קבוע במכתביהם של מורי כ”ח. (עמ’ 102).

תלונות רבות על אורחות חייהם של המורים וזלזולם המופגן במצוות הדת הגיעו לאוזניהם של מנהלי כ”ח. גם במשרד הראשי של כ”ח בפרזי נרעשו מן התלונות בדבר בורותם של בוגרי כ”ח בתרבות היהודית, ומן העובדה שחלק נוהגים לעשן או לשחק שש-שכש וקלפים בבתי קפה הטוניסאים בשבת (עמ’ 102, 117–118).

התנהגותם של מורי כ”ח והתבטאויותיהם פגעו במסורת של הקהילה המזרחית, ולעתים גם בגאווה של בניה ובתדמיתם העצמית. יחס מתנשא כלפי מה שמכונה “טבע מזרחי” הוא מוטיב חוזר במכתביהם של מורי כ”ח, אף-על-פי שרובם מוצאם ספרדי או מזרחי (עמ’ 63 טבלה 3). כך תמצא, שהדמשקאים מוצגים כטיפוסים “אפאתים ועצלים” “לבושם מלוכלך

מראהם דוחה" (עמ' 84), ואילו יהודי טונים — שחצנים ראוותנים וגסים (עמ' 85). כן כותב מורה המשרת בשיראז שבאירן:

דומה שלא יהא זה קל ופשוט כל-כך לשנות את טבעם המוסרי של תלמידינו. יש לנו עניין עם יצורים קטנים בלתי מוסריים. השקר, העמדת הפנים, המלשינות והרמאות טבעיים אצלם באותה מידה שתכונות ההפוכות טבעיות לילדים מערביים. מומים אלה באו להם בירושה, ועלינו להחליף לפעולה איטית, שיטתית, עקשנית, מתמשכת, בלתי נלאית, למאבק תמידי אשר במקביל לו יש לנהל מערכה דומה בקרב ההורים, שאם לא כן נסתכן בכישלון חרוץ. (א' נטף משיראז, 3 באוגוסט 1910, עמ' 86).

מהן אפוא השלכותיו של המפגש עם המערב בכלל ועם כ"ח, בפרט, על חוסנן החברתי והתרבותי של הקהילות? מהו מקומו של כ"ח ביצירת דימויה השלילי של יהדות המזרח? כיצד השפיע הדימוי הזה על תדמיתם העצמית של בניה? מה קורה לתדמית הזאת כאשר היא מתעצבת על רקע של תרבות קולוניאלית, המעניקה תוקף ולגיטימציה להבחנה בין ה"מתורבת" וה"מפותח" ובין ה"יליד"? לא ניתן לדון בסוגיות האלה רק על-פי החומר שבתיקי הארכיון המרכזי של כ"ח. דרשות, פיוטים, קובצי שו"ת, עיתונות מקומית — כל אלה עדיין מחכים לפענוח.

הצגת תהיות אלו ואחרות היא נקודת מוצא של כל מחקר. אך ללא העבודה המייגעת של איסוף חומר, עיבודו הקפדני וניתוחו הזהיר — הן עלולות להפוך לשעשוע אינטלקטואלי בלבד. המחקר השיטתי שלפנינו הוא דוגמה לנתיב שבו עשוי המחקר ללכת. פרסומו, ולו גם במתכונתו הפופולרית, מהווה נרצח בנוסף בניסיון להציג ולפענח סוגיות היסטוריות מורכבות. ספרו של רודריג עוסק בתופעה היסטורית מוגדרת וחד-פעמית, אך הוא פותח אשנב זורע אור על תהליכים ארוכי טווח. כל המתעניין בחבלי המעבר ממסורת למודרנה ובאותו מפגש טעון בין מזרח למערב עשוי לצאת נשכר מקריאתו.